

Szijártó Zsolt

Új kihívások a városi etnikai közösségkutatások előtt: a digitalizáció és a kollaboráció

Bevezetés

A nagyvárosi etnikai közösségek az 1920-as évek óta folyamatosan – bár eltérő intenzitással – a társadalomtudományos (szociológiai, kulturális antropológiai) érdeklődés középpontjában állnak, hatalmas mennyiségű adat, ismeret halmozódott fel kutatásuk során. Ugyanakkor az elmúlt évtizedek társadalmi-politikai-mediális-kulturális változásai (címszószerűen: a globalizáció, a mediatisáció, a digitalizáció) teljesen átformálták a nagyvárosi migráció jelenségét, új kérdések, problémák egész sorát állították a társadalomkutatók, a politikusok, a különféle társadalmi csoportok elé, amelyek új megközelítésekre ösztönözték őket (Bojadžijev és Römhild 2014).

Újfajta nagyvárosi migrációs folyamatok jelentkeztek, amelyek – ahogyan ezt az új szakirodalom megállapítja (Glick Schiller, Basch és Szanton 1992: 81–108; Glick Schiller, Çağlar és Guldbrandsen 2006: 105–144; Çağlar 2002: 180–190; Vertovec 2007: 1024–1054, 2010)¹ – már nem írhatók le a klasszikus bináris ellentétpárok (kibocsátó ország–befogadó ország, bevándorló–kivándorló stb.), hagyományos konceptualizációk segítségével, s nem értelmezhetők kizárólag lineáris, valahonnan valahova tartó, az egyik nemzetállamból a másikba vezető mozgásként. Ehelyett a különböző migrációs közösségek mindennapos gyakorlatai egy transznacionális-globális térben, online és offline világokban egyaránt zajló, saját dinamikával rendelkező, komplex hálózatépítésként ragadhatók meg (Diminescu 2008: 565–579) – s ebben a folyamatban a különböző nagyvárosi lokalitások kiemelt szerepet játszanak.

Az újabb kutatások megpróbálnak reflektálni ezekre a fejleményekre. Így például túllépnek az önmagában zárt etnikai csoport elképzelésén, a közösségkutatásokat sokáig meghatá-

¹ Jelen keretek között nincs mód a nagyvárosi migrációval foglalkozó szakirodalom részletes bemutatására, csupán a tanulmány későbbi gondolatmenetének megértését támogató fontos szempontokat emelem ki.

rozó alapfeltevésén, s legalább két fontos kontextust felvázolnak e csoportok köré. Az egyik az a *városi közeg*, amelybe megérkeznek, ahol mozognak, laknak, dolgoznak, pihennek, azaz amely mindennapi életük kereteként szolgál, s amely maga is folyamatosan átalakul a városfejlődés aktuális trendjei (az ingatlanpiac változása, a városi gazdaság aktuális történései, a demográfiai-migrációs folyamatok stb.) nyomán (sub\urban 2014). A másik – egyre fontosabb, az etnikai csoportok mindennapi életét alapvetően meghatározó – kontextus a *kommunikációs technológiák* egyre gyorsabban változó repertoárja, amely lehetővé teszi a nagyvárosokban lakó etnikai csoportok számára az egymással, a helyiakkal, az „otthoniakkal” való kapcsolattartás számtalan változatát (Hepp és Düvel 2010).

E háromszereplős rendszer – *város/migráció/médium* – egyes alkotóelemei között fennálló viszonyokat önmagukban is önálló és meglehetősen szerteágazó kutatási irányzatok vizsgálják. Így a *migráció* és a *médiumok* közötti összefüggéssel régóta foglalkoznak szociológusok, médiakutatók: kutatásaik középpontjában az etnikai csoportok sajátos médiafogyasztási (néha médiatermelési) viszonya(i), a médiumoknak a társadalmi integrációban vagy éppen a szegregációban betöltött szerepe, az etnikai csoport médiumokbeli láthatóságának/láthatatlanságának kérdése áll, és a sort még folytathatnánk tovább. A *város és a médiumrendszerek* kapcsolata is sok összefüggésben előkerül: irodalom- és filmtörténetek, médiakutatók vizsgálják az adott városok különböző médiumokbeli reprezentációjának történetileg változó módjait, elemzik a városok – hol sikeres, hol kevésbé sikeres – kísérleteit önmaguk vizuális imázsának, brandjének kialakítására.

A kérdésfelvetés

Jelen tanulmány ezen összefüggésrendszer harmadik elemével foglalkozik, *város és migráció* (tágabb összefüggésben: hely és mobilitás, hely és közösség) kapcsolatát tárgyalja. Ezt a bonyolult, nehezen áttekinthető kapcsolatrendszert (Editorial 2014) is csupán egy sajátos tekintetben: az örökségképzés, a muzealizálás szempontjából vizsgálja. A területtel foglalkozó – főként az etnológia, a múzeumtanulmányok felől közelítő – kutatások számára alapvető kérdés, hogy miképpen válik a város történelmének (történeteinek) részévé a migráció – vagy kicsit tágabban a mobilitás – története. Milyen szerepük, lehetőségük van az etnikai csoportoknak a város önreprezentációjában, identitásának formálásában? Milyen eltérő, időben változó stratégiák figyelhetők meg a várospolitika, a városi kulturális intézményrendszer – így például a múzeumok, oktatási intézmények – részéről a város etnikai történetének feldolgozásakor? Hogyan viszonyulnak ezekhez az elképzelésekhez és tényleges gyakorlatokhoz az érintett etnikai csoportok tagjai? Milyen változásokon, átalakuláson mentek át a város etnikai múltjának feldolgozására és kiállítására irányuló stratégiák az elmúlt időszakban? Milyen külső és belső tényezők, kulturális, politikai és médiatechnológiai meghatározottságok formálták, befolyásolták az intézményrendszer tevékenységét?

Az etnikai csoportok viszonya a város történelméhez azért is fontos és aktuális téma, mert az utóbbi évtizedet a múzeumok és a kiállítások területén is a migráció körüli vita konjunktúrája jellemzi.² Míg korábban a német városok önreprezentációjában a különböző etnikai csoportok jelenléte, száma, városfejlődésre gyakorolt hatása nem igazán volt meghatározó,

² Főleg a török és a német állam által 1961-ben kötött, a vendégmunkásokkal kapcsolatos megállapodás 50. évfordulója adott ösztönzést Németországban több kulturális, városi intézmény számára egy új láthatósági politika kialakítására.

az utóbbi évtizedben több olyan kiállítás is megvalósult, amely a városfejlődés alakulását migrációs történeteken keresztül mesélte el.³ Berlin ebből a szempontból különleges helyet foglal el, hiszen a város turisztikai látványosságiparának egyik fontos alkotórésze Kreuzberg, az egykor főleg törökök által lakott negyed, s az etnikai csoportok városbeli jelenléte már emiatt is megkerülhetetlen. Ráadásul a város előszeretettel jeleníti meg önmagát a „kreatívok metropoliszaként” (Krätke 2001: 1777–1799), s ehhez az életformához elengedhetetlen kulisszát, afféle folklorisztikus színpadot kínálnak a különböző etnikai közösségek.

Abban a kérdésben, hogy az egyes etnikai csoportok milyen módon reprezentálódnak a város történelmében, két álláspont figyelhető meg (*sub/urban* 2014). A hagyományosabb megközelítés középpontjában az „integráció” fogalma és folyamata áll (Hepp és Düvel 2010). Ezen elbeszélés mód szerint a migráció időben meghatározott folyamat, látszólag világos kiindulási és végpontokkal, ahol az állam a legfontosabb szereplő, hiszen szükségletei és rendeletei határozzák meg és jelölik ki az egyes etnikai csoportok mozgástereit. Ezzel szemben fogalmazódnak meg másfajta, a *diverzitásra* fókuszáló megközelítések. Ezek egyrészt az integrációfogalom kritikai felülvizsgálatát végzik el, s ajánlanak helyette más koncepciókat (így a „kulturális sokféleséget”, a „társadalmi keveredést”, a „migráció mint erőforrást”), illetőleg az etnikai csoport városbeli létének másfajta, eddig elhanyagolt dimenzióit is beemelik a kutatásokba. Hangsúlyt helyeznek az önszerveződő (nem államilag irányított) etnikus, migrációs projektekre, a transznacionális hálózatokra, a különböző diszkurzív kontextusokra. A kutatás során törekszenek arra, hogy az etnikai csoportok sokkal tudatosabban viszonyuljanak saját városi történelmükhöz, és használják fel azokat mint erőforrásokat a különböző várospolitikai és -fejlesztési vitákban.

Jelen tanulmány megközelítése több szempontból is az etnikai csoportok diverzitására, önszerveződési folyamataira, a diszkurzív kontextusokra érzékenyebb nézetekhez áll közelebb, ugyanakkor felhasználja az integrációs szempontú felvetések több elemét is. Így például figyelembe veszi a különböző nemzetállami instanciák, kormányzati szervezetek (külügyminisztérium, nagykövetség, kulturális minisztérium) által teremtett jogi, adminisztratív, szervezeti kereteket, melyek alapvetően befolyásolták az etnikai csoport (az ott létrejövő önszerveződések) játéktereit. Ugyancsak fontosnak tartja az integrációfogalom historizálását, hiszen a különböző generációs csoportok számára mást és mást jelentett és jelent az e koncepcióban rejlő imperatívus, a többségi társadalommal kialakított viszony.

A kérdésvetés aktualitása

Ezt a problémakört azért is érdemes kiemelten kezelni, mert az utóbbi időszakban több olyan technológiai és kulturális változás is lezajlott, amelyek hatással voltak az egyes etnikai csoportok múltbéli emlékeinek összegyűjtésével és megőrzésével foglalkozó projektekre. Ezek közül kettőt szeretnék itt röviden megemlíteni, részletes bemutatásukra jelen keretek között sajnos nincs lehetőség. Olyan változásokról van szó, amelyek természetesen nem korlátozódnak a városi etnikai csoportok kutatására, hanem szélesebb hatókörűek, más közös-

3 Így például a 2012-ben, Berlin 775 éves jubileuma alkalmából megvalósított kiállításnak már a címe is árulkodó volt: *Stadt der Vielfalt* [A sokszínűség városa]. A Schlossplatzon kialakított nagy, szabadtéri kiállítás alapja egy bejárható városi térkép volt. Különböző helyein szövegtáblákat helyeztek el, melyeken a városfejlődés egészére jellemző migrációs történetek voltak olvashatók.

ségekkel, társadalmi csoportokkal kapcsolatban is érvényesek, ugyanakkor ezen a területen is alapvető szerepet játszanak.

Az egyik a *digitalizáció*, amely teljesen újrafogalmazta a múltbeli emléktárak, az archívumok létrehozásának, felépítésének, használatának feltételrendszerét, és a (városi) kulturális örökség összegyűjtésének és megjelenítésének egészen új technológiáit és módszereit alakította ki. (Erről a későbbiekben részletesen esik szó.)

A másik változás inkább kulturális jellegű. Az elmúlt időszakban – több tényező, így például a városmarketing, a városmárkázás erősödő befolyása miatt – megnőtt az érzékenység a városi társadalom különböző csoportjai által létrehozott alternatív tudás- és szimbólumrendszerek iránt. Ezek ugyanis alkalmasak arra, hogy, beépítve a város önreprezentációjába, „identitásába”, hozzájáruljanak a város egyediségének, összetéveszthetetlen karakterének meghatározásához. Ezzel párhuzamosan – s ez már inkább a kulturális és tudománypolitika preferenciáinak átalakulásával függ össze – megváltozott a megismerési folyamatra vonatkozó alapbeállítódás. Egyre több kritika érte ugyanis azt a tudományos megismerést hosszú évszázadok óta meghatározó viszonyrendszert, amely a kutató és a kutatott közötti hierarchikus helyzetre, hatalmi aszimmetriára, előzetesen kialakított alá- és fölrendeltségi viszonyokra épült. Mind nagyobb számban jelentek meg az olyan, a megismerési folyamat újragondolását célzó alternatív elképzelések, melyek kísérletet tettek e hierarchikus struktúrára lebontására.

E kritikai nézetek leginkább a *részvétel* fogalma körül kristályosodtak ki. Fontosnak tartották, hogy a kutatásban érintettek, e csoportok képviselői is bekapcsolódjanak a megismerési folyamat egyes szakaszaiba (Terkessidis 2015). Elengedhetetlennek tekintették, hogy e közösségek tagjai ellenőrizhessék a róluk létrejövő ismeretek felhasználását. Mindezen törekvések nem maradtak meg az egyedi kísérleti projektek szintjén, hanem egy participációs fordulattá sűrűsödtek össze, melynek hatására egyre többször találkozhatunk különböző részvételi formákkal a tudományos kutatásban, a prezentációk során és a tudományos ismeretek felhasználásakor (Császár 2013: 15–30). (Ez a két terület sok szálon össze is kapcsolódik, hiszen a részvétel lehetőségeit – többek között – éppen a digitális infrastruktúra affordanciái teremtették meg, illetőleg a digitális térben zajló jelentéstermelési és -fogyasztási folyamatok többek szerint – gondoljunk csak az amerikai médiakutató, Henry Jenkins egész életművére – egy „részvételi kultúra” kialakulásához vezettek [Jenkins 2006]).

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogyan lehet a tudományos megismerés ezen megváltozott elveit és újfajta kulturális és technológiai feltételrendszerét egy konkrét etnikai csoport örökségének összegyűjtésekor, archiválásakor és felhasználásakor érvényesíteni. Egy sajátos médiumot javasol e kutatási, archiválási és prezentációs tevékenység terepéül: olyan, térképalapú, digitális platform létrehozását, amely több funkció betöltésére is alkalmas lehet. Egyrészt képes arra, hogy mind történetileg, mind szinkronitásukban is megjelenítse egy meghatározott (etnikai) csoport mindennapi életének legfontosabb színtereit, közelmúltbeli történelmének legalapvetőbb térbeli vonatkoztatási pontjait. Másrészt lehetőséget kínál az e csoportok által korábban megteremtett kulturális-művészeti termékek, közösen létrehozott tudások és ismeretek összegyűjtésére, feldolgozására és „archiválására”. Fontos elvárás a digitális platformmal szemben, hogy együttműködési felületként is működjön, ahol a csoportok tagjai megjeleníthetik önmagukat, kapcsolatba léphetnek a többiekkel, kommentárokkal, megjegyzésekkel láthatják el és kiegészíthetik az archívumban összegyűjtött anyagot. Egy olyan platformról van szó, amely egyszerre archívum és közösségi tér, a kutatás tárgya és eredménye.

A vizsgált terep

A kutatás középpontjában a berlini magyarok különböző – elsősorban generációs alapon szerveződő – csoportjai állnak. 2016. október 15. és december 15. között két hónapot töltöttem Berlinben. Kutatásom a hungarológia egyik hagyományos területéhez, a külföldön élő magyar közösségek – jelen esetben a különböző berlini magyar csoportok – kortárs társadalomtudományos (kulturális antropológiai) vizsgálatához kapcsolódott, ugyanakkor megpróbáltam mind tematikailag (főként a digitális antropológia legfontosabb elméleti alapvetéseit felhasználva), mind módszertanilag újfajta kérdésvetésekkel közelíteni e klasszikus témához. Így kiemelt figyelmet kaptak a tudományos megismerés újfajta módszereit támogató technológiák és módszertani eszközök, egyebek mellett a közösségi aktivitásra támaszkodó kulturális térképezési kezdeményezések (*community-led cultural mapping initiatives*).⁴

A terepkutatások során összegyűjtött több mint 30 interjú tanúsága szerint 10-12 évenként szinte menetrendszerűen, a társadalmi-politikai változásokkal összefüggésben átalakulnak a különböző csoportok mindennapi életbeli orientációi, a városi térhez, társadalomhoz való viszonyuk, megváltozik mediális környezetük, médiahasználatuk.⁵ Így van ez az egyes berlini magyar csoportok esetében is, akik az elmúlt időszakokban intenzíven hoztak létre különböző kulturális-művészeti produktumokat, alakítottak ki különféle tudás- és ismeretformákat, s fogalmaztak meg cselekvési stratégiákat a várospolitikai képviselőivel, intézményrendszerével kapcsolatban. A városi térben az e csoportok által létrehozott helyszínek (szalonok, boltok, kiállítóhelyek, kávézók, vendéglők, koncerthelyszínek stb.) több funkciót is elláttak: kulturális gyakorlatokat tettek lehetővé, kapcsolatok kialakításához teremtettek lehetőségeket, s a saját helyzetre vonatkozó kulturális elképzeléseiket is megfogalmazták.

Ugyanakkor e csoportok – s az általuk létrehozott tudás és ismeretformák – egyik fontos tulajdonsága a láthatatlanság, a többségi városi térben való feloldódás. A kutatás egyik jelentős feladata éppen e kulturális örökség, alternatív tudásrendszer összegyűjtése és láthatóvá tétele, amely egyszerre része a berlini várostörténetnek és a magyar kultúra- és társadalomtörténetnek. Annál is fontosabb ez az archiválási munka, mert az etnikai csoportok által létrehozott tudásformák, ismeretanyagok – megfelelő intézményesültség hiányában – illékony természetűek, hamar elhalványulnak, majd nyom nélkül eltűnnek. Mindeközben fontos ismereteket közvetítenek a magyar társadalom meghatározott csoportjairól, illetőleg arról, mit is jelent részt venni egy nyugat-európai nagyvárosi társadalmában, kultúrájában, mindennapi életében, hozzájárulni az itt zajló (jelentés)termelési folyamatokhoz.

Jelen projekt összekapcsol egymással több, egymástól látszólag távol eső kulturális-társadalmi területet: így a múlt archiválását és a jövőbeli tervezést, a privát emlékezetet és a nyilvános eseményeket, az absztrakt városi-térbeli struktúrákat és a személyes-érzéki jelentéseket. Ennek megfelelően több diszciplináris területet is érintett a kutatás, az értelmezés és a prezentáció folyamatában: a kulturális térképezés (*cultural mapping*), a városi-közösségi archeológia (*community archeology*) és vizuális archívumképzés, a közösségi (közösségalapú) tervezés (*crowdsourced planning*) egyaránt fontos fogalmakat és jól használható módszereket kínálnak.

⁴ Jelen szövegben elsősorban a módszertan és az alapelvek bemutatására törekszem, az eredmények ismertetése egy másik tanulmány feladata lesz.

⁵ Néhány fontosabb, a nagyvárosi mobilitást formáló politikai keretfeltétel: 1989–1990: a kelet-közép-európai politikai rendszerváltás; 2004: Magyarország belépése az Európai Unióba; 2011: a német munkaerőpiac megnyitása.

A módszer: a kulturális térképezés

A kulturális térképezés egy fiatal és feltörekvő interdiszciplináris terület, amely nagyon különböző típusú aktivitásokat foglal magába. Egyszerre része (a statisztika mellett) a városmenedzsment, a városirányítás tradicionális eszközkészletének, mint ahogy fontos eszköz a központi irányítással szemben fellépő, adott területhez való jogokat megfogalmazó „bennszülött csoportok” kezében is.⁶ Kapcsolódhatnak hozzá különböző művészeti aktivitások, ugyanakkor az akadémiai tudástermelés számára is kitüntetett fontossággal bír, de tekinthető akár valamely csoporthoz kötődő, sajátos társadalmi gyakorlatnak. A folyamat eredményeképpen létrejövő térképek a földrajzi tér absztrakt olvasatát kínálják a szemlélőik számára, miközben a térképeken reprezentált adatok mögött megjelennek az „átélt társadalmi tér” (*lived social space*) materiális és szimbolikus folyamatai, cselekvésláncolatai is. A kulturális térképezés törekedhet egy hierarchikus nézőpontból megfogalmazott térolvasatra – vagy ahogyan a geográfus Denis Cosgrove megfogalmazta: „az igazság és az autoritás változatos igényeinek létrehozására” (Cosgrove 2008: 168) –, de tekinthető egy praktikus, a lakosság különböző csoportjait megszólítani képes, a részvételalapú tervezést és fejlesztést segítő eszköznek. Egy nagyon pragmatikus meghatározás szerint a kulturális térképezés nem más, mint „információk gyűjtésének, rögzítésének, elemzésének és szintetizálásának folyamata, aminek segítségével le tudjuk írni egy adott közösség vagy csoport kulturális erőforrásait, hálózatait, kapcsolatait és használati mintáztatit” (Stewart 2007: 8).

Az utóbbi években – nem függetlenül a politika, a kormányzás területein végbement „részvételi forradalomtól” – elsősorban e tevékenység dialogikus potenciálja, azaz kommunikációs dimenziója került az érdeklődés előterébe. Hiszen a kulturális térképezés képes nagyon különböző társadalmi csoportok mobilizálására, képes arra, hogy kommunikációs hidakat hozzon létre a városi társadalom különféle szereplői között (önkormányzat, lokális közösségek, civil szervezetek). Sok esetben már nem is az eredmény, a megalkotott térkép az igazán lényeges, sokkal fontosabb maga a folyamat, a térképkészítés gyakorlatainak sorozata. Ezekre a gyakorlatokra tekint úgy az újabb szakirodalom, mint *etnográfiai eszközre*, amely képes arra, hogy megismertessen adott terület, lokális közösség individuális percepciójával, s betekintést adjon „azokba a módzatokba, ahogy a személyes narratívák és életutak, az ezeket formáló tényezők, az osztályhoz tartozás, a habitus, az életkor, a társadalmi nem létrehozzák a hely, a kultúra és az identitás egyedi és gyakran egymásnak ellentmondó geográfiáit (Roberts és Cohen 2015: 171).

A városi etnikai csoportok két módon kerültek a városi önkormányzatok adatgyűjtési, statisztika- és térképkészítési tevékenységeinek érdeklődési körébe. Egyrészt a kilencvenes évektől kezdve az eszközalapú közösségfejlesztési és tervezési rendszerek meghonosodása következtében egyre nagyobb hangsúlyt kapott az infrastrukturális és szociális

6 Két különböző definíció támasztja alá a kulturális térképezés különböző szektorokon átívelő, illetve a bennszülött csoport számára fontos identifikációt és érdekvérvényesítési lehetőséget kínáló szerepét: „A kvalitatív és kvantitatív elemeket egyaránt magába foglaló kulturális térképezést [...] a tudományos, közösségi, ipari és kormányzati szektorok közelítésének eszközeként és katalizátoraként, illetve képességek, tudások és érdekek konvergenciájának gyümölcsöző kontextusaként értelmezték” (Duxbury, Garrett-Petts és MacLennan 2015: 7), másrészt „a kulturális térképezésre olyan tevékenységként tekintettek, mellyel a közösségek és az őket létrehozó érdekközösségek azonosítják és rögzítik egy földrajzi terület lakóinak kulturális gyakorlatait és erőforrásait, beleértve olyan eszmei tartalmakat, mint a tér és társadalmi értékek rájuk jellemző értelmezései” (Duxbury, Garrett-Petts és MacLennan 2015: 7).

területek mellett a kulturális szférában zajló folyamatok megismerése. Mivel a tervezés professzionalizálódása következtében a kultúra egyre nagyobb területeit vonta maga alá a stratégiai fejlesztés, a városstervezés, hamar jelentkezett az az igény, hogy azok a lokális kulturális javak is rákerülhessenek erre a térképre, amelyek például egy egyesülethez, valamifajta civil kezdeményezéshez, illetőleg egy etnikai csoporthoz kapcsolódtak. A különböző csoportok láthatóságának problémája nem csak az elismerésért, elfogadtatásért folytatott küzdelem egyik fejezete volt, hanem praktikus célok is meghúzódtak mögötte. Fontos volt ugyanis ezen érintett csoportok számára, hogy a későbbiekben, a tervezés konkrét lépéseinek elindulásakor, már az ő elképzeléseikkel is számolni lehessen.

A másik folyamat a városfejlődés aktuális trendjeihez, egyebek mellett a „kreatív város” koncepciójának kialakulásához kapcsolódik (Florida 2005). Ugyancsak a kilencvenes években egyre több város menedzsmentje felismerte, hogy a globális versenyhelyzet miatt egyre fontosabb a város láthatóságának növelése, különböző egyedi helyek, identitásmarkerek kiemelése, elsősorban a turisták, a befektetők és a jól képzett munkaerő odacsábítása miatt (Taylor, Evans és Frasen 1996). A „kreatív város” koncepciójában megfogalmazott elvek alátámasztására a kutatók (illetőleg a különböző ügynökségek) sok esetben különböző térképeket használtak, amelyek célja minden esetben a hely egyediségének, sajátosságának kiemelése és kommunikációja volt. Ebben a bekeretezési és identifikációs folyamatban a hely materiális adottságainak, infrastrukturális felszereltségének rögzítésén túl fontos szerepet játszottak a városbeli lokális kultúrák (szubkultúrák, sajátos foglalkozási csoportok, etnikai közösségek stb.). Az ő mindennapi életbeli tevékenységük során létrehozott nem materiális, nem kézzelfogható javak ugyanis markánsan hozzájárulnak a hely sajátosságának megteremtéséhez, így a kreatív városokra jellemző markerek között előszeretettel hivatkoznak az ő gyakorlataikra is (Szijártó 2010: 155-166).

A digitalizáció

A kulturális térképezés folyamatát alapjában véve alakította át a digitális technológiák elterjedése. A hálózati technológiák megváltoztatták a városi élet megszervezésének, irányításának kereteit, a különböző városi színtereken (köztereken, utakon, épületekben) zajló folyamatok tervezésének és ellenőrzésének feltételrendszerét (Székely 2015: 7-127; Fejérdi és Z. Karvalics 2015: 113-127). Ezek a technológiák szinte automatikusan szállítják azokat a közlekedésre, energiafogyasztásra, népességszámra és -összetételre stb. vonatkozó adatokat, amelyek lehetővé teszik a városokban zajló tevékenységek, aktivitások felleltározását, az információk tárolását, esetleges megosztását. Ezen információk egyre nagyobb része sorolható az ún. „nyílt adatokhoz”. Ezek „olyan adatok, amelyeket bárki szabadon felhasználhat, újrahasznosíthat és terjeszthet, legfeljebb a forrásra történő hivatkozás, illetve az eredetivel azonos vagy hasonló licenctételekkel történő továbbadás írható elő” (vö. WC3 Magyar Iroda 2016: 7). Ezeket a nyílt adatokat különböző – általában a városi önkormányzatok által létrehozott – *nyitott archívumok* tárolják.

A város működésére vonatkozó információk körül hirtelen támadt nyilvánosság nem a véletlen műve (Salamin 2015). Kifejeződik benne az önkormányzatok azon reménye, hogy a hálózati technológiák által létrehozott nyílt adatok közvetlenül hasznosíthatóak lesznek a város működtetésében: „A várakozások szerint a városok az új információforrások által új felismerésekre, innovatív megoldásokra és alkalmazási lehetőségekre tesznek szert, melynek nyomán

valódi, a gazdaság fellendülését és az életszínvonal növekedését magával hozó álláshelyek létesülnek” (Harrison és Donnelly 2011: 6). Például úgy, hogy e technológiák révén a városi lakosság nagyobb része lesz megszólítható és bevonható a döntés-előkészítés folyamatába. Vagy úgy, hogy a nyilvános információkőtegek jobban megérthetővé teszik a városi élet kereteit kialakító, dinamikus folyamatokat. Az *Open Government Data Initiatives* [Nyitott Kormányzatok Kezdeményezések] számának ugrásszerű megnövekedése jól mutatja, hogy a városfejlődés jövőbeli trendjeinek meghatározásakor az önkormányzatok stratégiai szerepet tulajdonítanak a nyílt adatoknak. A „smart city” fogalom felbukkanása, majd elterjedése a közbeszéd különböző fórumain pedig arra utal, hogy a hálózati technológiák és a városirányítás és -tervezés közötti összefüggések iránt már a szélesebb társadalmi közvélemény is érdeklődést mutat.⁷

A smart city felfogások

A „smart city” értelmezése kapcsán hagyományosan két irányzatot szokás elkülöníteni. Az ún. *funkcionalista megközelítések* leginkább a városi hálózatokon kvázi automatikusan generálódó (közlekedéssel, áram-, víz- és energiafogyasztással kapcsolatos) adatokkal foglalkoznak. Ezeket az információkőtegeket főként azért tartják fontosnak, mert segítségével eredményesen modellezhető az emberek, a tárgyak, az információk mozgása a városi térben. A leginkább ingatlanfejlesztők, tervezőmérnökök és építészek által képviselt funkcionalista megközelítéseket a város rendszerszerű felfogása jellemzi, a városi infrastruktúrára vonatkozó adatok csak ilyen módon, rendszerben szemlélve képesek – alapos monitorozás és elemzés után – a város működtetésének intelligensebbé, hatékonyabbá tételére. Összefoglalóan megállapítható, hogy e megközelítés mögött „az egyes teljesítmények termelésének és elosztásának egy optimalizált *top-down* értelmezése áll” (Flade 2015: 85),⁸ amely holisztikus olvasatot hoz létre a városi térben zajló folyamatokról, a városi élet megszerveződésének módjairól („mikéntjéről”), középpontba állítva a város működésének problémáját (Dessewffy és Láng 2015: 157–230; Csaba 2016: 23–82).

Emellett létezik a „smart city” fogalomkörén belül egy másik irányzat is, amely ugyancsak előszeretettel dolgozik nyílt adatokkal, s célja sem különbözik számottevően a funkcionalista megközelítésektől. Ugyanakkor az idesorolható kutatások elsősorban a „big data” világn túl létező individuális nische-ekre koncentrálnak, így például a telekocsirendszerek (*car sharing*), a városi kertészkedés (*urban gardening*) és más hasonló participatív gyakorlatok állnak figyelmük középpontjában. Céljuk pedig nem más, mint az e gyakorlatok háttérben álló immateriális infrastruktúra (*intangible assets*), a kulturális, intellektuális tőke feltárása (Neirotti 2014: 25–36). Ezek a megközelítések inkább *mikroszkopikus* jellegűek, a szereplőket állítják középpontba, mintegy „belenagyítanak” a funkcionalista megközelítések által felvázolt holisztikus városképbe, hiszen csak ezen a módon válnak megválaszolhatóvá a városi térben zajló folyamatok „miértjét” firtató kérdések.

⁷ A terület ugyanakkor nem mentes a vitáktól. Ezekre itt nincs mód kitérni, csak néhányat említek meg érdekességképpen: a mindennapi élet számos területét összekapcsoló város mennyiben jelenti egyúttal az ellenőrzés városának, a felügyelet sokszor láthatatlan technikáinak kiterjedését; mennyiben rakódnak a hagyományos társadalmi egyenlőtlenségekre újfajta, a digitális világhoz való hozzáférésekből származó egyenlőtlenségek.

⁸ A megközelítés kritikusai is ezt emelik ki: mivel az irányzat célja egy újfajta menedzsmentpotenciál kialakítása a fenntartható városfejlődés vonatkozásában, ezért túlságosan is a város irányításának szintjére koncentrálódik, a lakosság bevonásának kérdéseivel nem igazán foglalkozik (Flade 2015).

A kutatók ebben az esetben is a városi folyamatok mélyebb megértésére, a városi nyílvanosság, a döntéshozatali folyamatok kiszélesítésére, a nagyobb társadalmi részvétel feltételeinek megteremtésére törekednek. Ugyanakkor egy másfajta városfelfogás áll tevékenységük háttérében. Eszerint a város komplex rendszere nem írható le csupán a funkcióira korlátozva, a városi élet több mint részeinek pusztá összessége: megszámlálhatatlan mindennapi gyakorlatot, egyéni és kollektív döntést foglal magába. Az itt előkerülő „adatok” természete más, mint a hálózatokon kvázi automatikusan generálódó, nyers, feldolgozatlan szám- és karaktersorok. A szakirodalom ezeket a városi kulturális örökség létrehozásában is kulcsszerepet játszó tényezőket „*immateriális városi adatoknak*” (*intangible urban data*) nevezi (Nilsson és Wiman 2015).

A közösségi digitális archívumok

A város nyílt adatait használó, mikrofolyamatokat vizsgáló megközelítések között fontos szerepet játszanak a városi kulturális örökséggel, a *közösségi archívumokkal* foglalkozó kutatások. Közismert tény, hogy az archívum alapvető szerepet játszik a társadalom alaprendezőelveiként szolgáló időkategóriák – a múlt, a jelen és a jövő – megerősítésében. Azt a feltevést is számos elemzés igazolja (Derrida és Ernst 2008), hogy az archívum nem csupán semleges tartály, amely megőrzi a múlt eseményeit, hanem hatalmi pozícióval is rendelkezik, meghatározza a múlthoz való hozzáférés feltételeit, szelektálva a történések között. Az archiválási tevékenység nem csupán a múlt rögzítése miatt fontos, hanem azért is, mert ez a folyamat a városról rendelkezésre álló ismeretek bővüléséhez vezethet. Újabb, eddig láthatatlan tudásrendszerek kerülhetnek be a város kulturális örökségébe, amelyek aztán jól felhasználhatók a jövőbeli tervezési folyamatokban. Ezért az utóbbi idők archívumépítései kapcsán egyre többször megfogalmazódó követelmény a hozzáférés demokratizálása (a részvétel, a kollaboráció folyamatainak a segítségével), az örökségképzés minél szélesebb bázisának kialakítása. A kutatók egy része éppen a digitális technológiáktól várja, hogy megteremtsék majd az archívumok létrehozásának demokratikus feltételrendszerét annak érdekében, hogy a különböző, korábban marginalizált csoportok is bekapcsolódhassanak a kulturális örökségképzés, archiválás korábban zárt, hierarchikusan szerveződő folyamataiba.

Ebbe a keretbe illeszthetők be azok a városi kulturális örökséggel kapcsolatos kutatások, amelyek középpontjában az etnikai csoportok (diaszpórák) különböző archiválási gyakorlatai, illetve az általuk létrehozott adatok állnak. Olyan közösségekről van szó, amelyek a többségi városi térben nem igazán láthatóak, ráadásul generációsan is meglehetősen tagoltak, jelentős értékrendszer- és életvitelbeli szakadékok húzódnak az egyes csoportosulások között. Ugyanakkor fontos tulajdonságuk, hogy valamennyi csoport létrehoz – hol a város reális terében, hol az internet digitális terében, hol mindkettőben – olyan helyszíneket, amelyek alapvető szerepet töltenek be identitásuk létrehozásában és megjelenítésében: a mindennapok megszervezését segítő kulturális gyakorlatok kiindulópontjait jelentik, lehetőségeket teremtenek a szociális háló kialakításához, sőt felületet kínálnak arra is, hogy saját magukról, önnön etnicitásukról létrehozott elképzeléseket fogalmazzanak meg és tegyenek láthatóvá.

Ezek a helyszínek (kulturális események helyei, vallási színterek, boltok, koncerttermek, kávézók, fórumok, FB-csoportok, és a sort még lehetne folytatni) – Elisabet M. Nilsson és Veronica Wiman norvég etnográfusok korábban már említett tanulmánya alapján (Nilsson és Wiman 2015) – olyan *performatív emlékezeti színhelyeknek* tekinthetők, amelyeken látha-

tóvá válik e csoportok tagjainak kulturális háttere, speciális tapasztalata, tudáskészlete. Ezek azok az ismeretek – a csoport performatív emlékezete mint a város kulturális örökségének fontos alkotóeleme –, amelyek az archiválási folyamat során e csoportok tagjaival közösen összegyűjtésre, tárolásra és megosztásra kerülnek.

A berlini terep

A városi hálózatokon keletkező adatok és a várostervezés összekapcsolása Berlinben is aktuális probléma. A város 2016 őszén tette elérhetővé az infrastruktúra működésére vonatkozó adatait a szélesebb nyilvánosság előtt. Noha a városháza projektért felelős szakembere elsősorban a kulturális területre vonatkozó adatok fontosságát hangsúlyozta (a kulturális intézmények geoadatai, a kulturális költségvetés és támogatás mértéke, a látogatókutatás adatai), az általa megfogalmazott elv érvényes a város működésének más (pl. a népességmozgásokat érintő) területeire is: „Az adatokat megközelíthetővé és újra felhasználhatóvá akarjuk tenni. Az állampolgár fizette meg létrehozásuk költségeit, ezért lehetővé kell tenni, hogy ugyanő hozzá is férhessen ezekhez” (lásd OpenDataBerlin 2016).⁹

Ahhoz, hogy ez a sokféle adat, adatgyűjtési és felhasználási kezdeményezés egységes keretbe illeszthető legyen, a szenátus várostervezési osztálya, a kerületek és a Berlin-brandenburgi Statisztikai Hivatal (*Amt für Statistik Berlin-Brandenburg*) 2006-ban közösen létrehozta egy *Életvilágok terei* elnevezésű térképet (*Lebensweltlich orientierten Räume – LOR*). A térkép fő célja az életvilágbeli homogenitás leképezése volt, azaz nem a közlekedés tervezése uralja és hozza létre a térhierarchiát, hanem az egységes építészeti struktúrák, miliók, lakosságszám és természetes határok figyelembevétele mentén határozták meg az alapstruktúrát. A berlini szenátus 2006. augusztus 1-i határozata kimondta, hogy mindenféle demográfiai, társadalmi tervezéshez, előrejelzéshez, megfigyeléshez ezeket az új térbeli alapelveket kell figyelembe venni, mint ahogyan a statisztikai hivatal adatfelvételeit is ebbe a térképbe kell beilleszteni.

Ennek eredményeképpen létrejött egy városi nyílt adatokon alapuló, ún. interaktív OpenStreetMap [Nyilvános Utcaterkép].¹⁰ A térkép forrásait a Berlin-brandenburgi Statisztikai Hivatal által összegyűjtött különböző statisztikai adatok – így a 2007 és 2015 közötti demográfiai felmérések – jelentik. Ezeket a statisztikai adatokat az OpenDataBerlin projekt keretében hozták nyilvánosságra.¹¹ A LOR elvein alapuló alaptérkép Berlint 447 lakóövezetre („szomszédságra”) osztja, melyek különböző klaszterekbe (megkülönböztető jegyekkel rendelkező csoportokba) sorolhatók. A csoportosítás során az alábbi változókat veszi figyelembe: nem, életkor, migrációs háttér, a lakóházak minősége, mióta élnek azon a környéken. Ezen a módon lehetőség nyílik a város különböző kerületeit, szomszédságait jellemző etnikai összetétel vizsgálatára, mégpedig egy interaktív adatvizualizációs eljárás segítségével. Az egyes lakóövezetek fölé húzott kurzor láthatóvá teszi a klaszterbe sorolás legfontosabb alapelveit, az etnikai összetételt, a lakóházak állományát stb.

⁹ Interneten: <http://daten.berlin.de/interaktion/artikel/open-data-%E2%80%93-berliner-kulturverwaltung-%C3%B6ffnet-ihre-daten> (2018. augusztus 22.).

¹⁰ A 2004-ben megalapított OpenStreetMap projekt célja egy olyan szabad, ingyenesen felhasználható világtérkép létrehozása volt, amelyen különböző adatok összegyűjthetők (utcákról, házokról, folyókról, erdőkről s bármilyen másról, amely térképen ábrázolható).

¹¹ Interneten: <https://daten.berlin.de/> (2018. augusztus 13.).

Több látványos továbbfejlesztés, applikáció is megvalósult e térképhez kapcsolódva, ezek közül kettőt érdemes itt kiemelni. Az *Interactive Berlin: Clustering Neighbourhoods* [Interaktív Berlin: szomszédságok csoportosítása] elnevezésű applikáció egy nagyon egyszerű, a mindennapokban sokszor feltett kérdésre próbál választ adni: mivel magyarázható az a tény, hogy egyes kerületeket vonzóknak, másokat ellenben riasztónak találunk; miért hasonlít az egyik kerület a másikra, vagy éppen miért különbözik tőle.¹² Az alkalmazás statisztikai adatok felhasználása alapján 5 változó segítségével állapít meg klasztereket s határoz meg különböző kerülettípusokat. Az *Interactive Berlin: Where do you Live?* [Interaktív Berlin: Te hol laksz?] applikáció háttérében is egy nagyon egyszerű, a mindennapi tapasztalatokon alapuló kérdés áll: „mondd meg, hogy ki vagy, megmondom, hol élsz!“. Az applikáció abban segít, hogy (akár egy beszélgetés során összegyűjtött) minimális személyes információ alapján, a nyilvános felületeken elérhető adatokat felhasználva, anonim táblázatok segítségével megjósolhassuk, nagy valószínűséggel hol lakhat Berlin 447 szomszédsága közül az interjúalany, a beszélgetőtárs.¹³

Ez a kulturális térképezési technológia felhasználható a városi etnikai csoportok kutatása során (Insole és Piccini 2013: 31-43), így a Berlinben élő magyar csoportok történetének, viszonyrendszerének, örökségének bemutatásához is megfelelő keretet kínálhat.¹⁴ Mivel egészen a kilencvenes évek elejéig visszamenőleg rendelkezünk a Berlinbe irányuló bevándorlást, illetőleg a magyar etnikai csoportok városban belüli elhelyezkedését rögzítő adatokkal, ezért egy idővonal mentén jól vizualizálható a statisztikai hivatal által „magyarként” azonosított csoportok térbeli elhelyezkedése, ennek változásai, és a nagy berlini térképre felrajzolható a „magyar” migráció története és jelene. Ezen túl pedig az is bemutatható és kontextualizálható, milyen nagyobb, jellegzetes mobilitási folyamatokba illeszkedik bele e csoportok térbeli mozgása. Mennyiben tekinthető egyedinek, mennyiben hordoz általános jegyeket a „magyarként” azonosított csoportok városi-térbeli mobilitása?

Az alaptérképhez különböző rétegek (*layers*) illeszthetők, amelyeket a felhasználó szabadon tud ki-, illetve bekapcsolni. A rétegek valójában nem mások, mint különböző tartalmakat vagy kronologikus metszeteket középpontba állító és megjelenítő térképszelvények. Céljuk egyrészt az, hogy „belenagyítsanak” az alaptérkép által megjelenített városi-térbeli folyamatokba, bemutassák és értelmezzék azok különböző aspektusait. Másrészt e layerek segítségével azonosítható, hogy milyen sajátos jegyek fedezhetők fel a „magyarként” azonosított csoportok berlini jelenlétében, hogyan hoznak létre különböző helyeket, alakítanak ki kapcsolathálókat, fogalmaznak meg sajátos városolvasatokat. A layerek felkínálják használok számára az interaktivitás lehetőségét, részvételre, együttműködésre invitálnak: az adott felületeken új helyek kijelölése kezdeményezhető, ezekhez releváns információk kapcsolhatók, illetve a már feltöltött adatokhoz vélemények, kritikák, kiegészítések is megfogalmazhatók.¹⁵

12 Lásd az interneten: <http://www.100-percent.net/projects/berlin#about> (2018. augusztus 12.).

13 Lásd az interneten: http://www.100-percent.net/projects/berlin_residence#about (2018. augusztus 10.).

14 E tanulmány alapvető szándéka, hogy felvesse egy ilyen kulturális térképezési folyamat létrehozásának szükségességét, tisztázza legfontosabb alapelveit, elméleti, módszertani kontextusait. A konkrét megvalósítás pályázati és infrastrukturális lehetőségektől függ.

15 A bristoli projekt percán így fogalmazták meg az egy hasonló térkép felépítéséhez szükséges alapvető folyamatokat: „A tervezési folyamatban használható elemzések elkészítéséhez az etnográfiai módszereket az otthoni/amatőr filmek digitalizálásával és archiválásával kapcsolatos technikai szakértelemmel és erőforrásokkal összekapcsoló hosszabb távú projektre van szükség, illetve arra, hogy a közösségek és az egyének online és személyes hozzájárását is kapjanak ezekhez az archívumokhoz” (Insole és Piccini 2013: 41).

Összefoglalás

A tanulmány középpontjában egy olyan kísérleti jellegű projektervezet állt, amely a társadalomtudományok egyik klasszikus területét, a nagyvárosi etnikai közösségek kutatását próbálja újrafogalmazni az elmúlt évtizedek társadalmi-politikai-mediális-kulturális változásai nyomán előállt új helyzetben. Két nagyobb problémát tárgyal részletesebben: milyen módon lehet válaszolni a digitalizációval, illetőleg a részvételi forradalommal előállt új helyzetre.

A tanulmány a kulturális térképezés legfontosabb alapelveit és módszertanát erőteljesen felhasználva, az alábbi elvek mentén mutatta be egy kísérleti projekt megvalósításának lehetőségfeltételeit:

1. A projekt az etnikai csoport(ok) mindennapi életének és a város történetének közös pontjait vizsgálja, különös figyelmet fordítva a médiahasználat dimenziójára.
2. A projekt egyszerre van jelen az offline és az online világban, s mindeközben ráirányítja a figyelmet a közöttük zajló interakciókra is. A kutatási tevékenység két egymással is kapcsolatban álló területen történik egyszerre, mind a csoportok által használt társadalmi terek, mind az általuk létrehozott online felületek alapvető referenciapontot jelentenek. A reális városi, térbeli, társadalmi struktúrák és az online felületek digitális tartalmai közötti viszony tematizálása mind a kutatási tevékenység során, mind az eredmények megjelenítésekor fontos szerepet játszik.
3. A projekt kollaboratív elvek mentén épül fel. Az adatok gyűjtése, rendszerezése és interpretációja nem kizárólag a kutatást végző személyek kompetenciája, hanem a vizsgált csoportok tagjai számára is felkínált lehetőség. Azaz a projekt hangsúlyosan épít a részvételre, arra, hogy a kutatás minden szakaszában együttműködéseket hozzon létre a különböző (offline és online létező) csoportokkal, tagjaikkal, képviselőikkel.
4. A kutatás (alkalmazás) irányvektorában egyszerre van jelen a múlt és a jövő. Noha a projektben fontos szerepet játszik a múlt kulturális örökségének feltárása, archiválása és nyilvánossá tétele, az így létrehozott ismeretek/tudás mégis a jövő alakíthatóságának szempontjából fontos igazán. Hogyan illeszthetők be a várostervezés aktuális folyamataiba az etnikai csoport(ok) által létrehozott tudások, milyen módon formálhatják ezek az ismeretek a jövő várostervezeteit, alakíthatják az urbanisztikai gondolkodást? – ez az itt felmerülő egyik legfontosabb kérdés.
5. A kutatás nem (archívumokba) zárt adatokat hoz létre, hanem mindenki számára hozzáférhető nyílt adatokra is támaszkodva egy nyilvános felületet épít fel. Miközben a (szóbeli, vizuális és tárgyi) források felkutatása, összegyűjtése, prototipizálása, elrendezése egy klasszikus archiválási folyamat képét idézi fel, a projekt célja – nyílt adatok felhasználása révén – egy digitális platform létrehozása. Fontos célkitűzés, hogy az e platformon létrejövő nyitott archívum adatait bárki szabadon felhasználhassa, kiegészíthesse és megoszthassa.
6. A projekt végeredménye nem lezárt egység, hanem modellszerűen továbbépíthető, bővíthető tudásstruktúra. A nagyvárosi mobilitás e sajátos metszetére vonatkozó ismeretek továbbépítése történhet az adott csoport vonatkozásában, azaz a digitális platformhoz újabb és újabb rétegek kapcsolhatók, amelyek másfajta aspektusokból mutatják be az etnikai csoport és a városi tér között zajló interakciókat. Másrészt a modellszerű építkezés kiterjedhet a szomszédos területekre is, bemutatva, hogy más etnikai csoportok esetében hogyan megy végbe ugyanez a folyamat.

Hivatkozott irodalom

- Bojadžijev, Manuela és Regina Römhild (2014): Was kommt nach dem "transnational turn"? Perspektiven für eine kritische Migrationsforschung. In *Vom Rand ins Zentrum. Perspektiven einer kritischen Migrationsforschung*. Labor Migration (szerk.). Berlin: Panama Verlag, 10–25.
- Çağlar, Ayşe (2002): Media Corporatism and Cosmopolitanism. In *Conceiving Cosmopolitanism. Theory, Context, and Practice*. Steven Vertovec és Robin Cohen (szerk.). Oxford: New York, 180–190.
- Cosgrove, Denis (2008): Cultural Cartography: Maps and Mapping in Cultural Geography. *Annales de Géographie* 660–661: 159–178. Interneten: http://www.cairn.info/article.php?ID_ARTICLE=AG_660_0159#re21no81 (letöltve: 2017. október 16.). DOI: <https://doi.org/10.3917/ag.660.0159>.
- Csaba Ders (2016): Egy okos Pécs felé. *Információs Társadalom* 16(3): 23–82. DOI: 10.22503/infvars.XVI.2016.3.2.
- Császár Balázs (2013): A részvétel fogalom társadalomelméleti összefüggései. *Belvedere Meridionale* 25(3): 15–30. DOI <https://doi.org/10.14232/belv.2013.3.2>.
- Derrida, Jacques és Wolfgang Ernst (2008): *Az archívum kínzó vágya – Archívumok morajlása*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Dessewffy Tibor és Láng László (szerk.) (2015): Big Data és szociológia (blokk). *Replika* 92–93: 157–230.
- Diminescu, Dana (2008): The Connected Migrant: an Epistemological Manifesto. *Social Science Information* 47(4): 565–579. DOI: <https://doi.org/10.1177/0539018408096447>.
- Duxbury, Nancy, W. F. Garrett-Petts és David MacLennan (2015): Cultural Mapping as Cultural Inquiry. Introduction to an Emerging Field of Practice. In *Cultural Mapping as Cultural Inquiry*. Nancy Duxbury, W. F. Garrett-Petts és David MacLennan (szerk.). New York – London: Routledge – Taylor & Francis, 1–45.
- Editorial (2014): Stadt und Migration – Neue Forschungsansätze zu citizenship, Macht und agency. *sub/urban. Zeitschrift für kritische Stadtforschung* 2(3): 5–13.
- Fejérdi Tamás és Z. Karvalics László (2015): Kis- és közepes városok kulturális reziliencia-súlypontjai. *Replika* 94: 113–127.
- Flade, Antje (szerk.) (2015): *Stadt und Gesellschaft im Fokus aktueller Stadtforschung Konzepte*. Herausforderungen, Perspektiven. Wiesbaden: Springer Fachmedien.
- Florida, Richard (2005): *Cities and the Creative Class*. New York: Routledge.
- Glick Schiller, Nina, Linda Basch és Christina Blanc Szanton (1992): Transnationalismus. Ein neuer analytischer Rahmen zum Verständnis von Migration. In *Transnationale Staatsbürgerschaft*. Kleger, Heinz (szerk.). Frankfurt a. M.: Campus Verlag, 81–108.
- Glick Schiller, Nina, Ayşe Çağlar és Thaddeus C. Guldbrandsen (2006): Jenseits der „ethnischen Gruppe“ als Objekt des Wissens. In *Die Macht des Lokalen in einer Welt ohne Grenzen*. Berking, Helmuth (szerk.). Frankfurt a. M.: Campus Verlag, 105–144.
- Harrison, Collin és Ian Abott Donnelly (2011): *A Theory of Smart Cities*. Proceedings of the 55th Annual Meeting of the ISSS – 2011, Hull, UK, 6. Interneten: <http://journals.iss.org/index.php/proceedings55th/article/view/1703> (letöltve: 2017. október 16.).
- Hepp, Andreas és Caroline Düvel (2010): Die kommunikative Vernetzung in der Diaspora: Integrations- und Segregationspotenziale der Aneignung digitaler Medien in ethnischen Migrationsgemeinschaften. In *Alltag in den Medien – Medien im Alltag*. Jutta Röser Tanja Thomas és Corina Peil (szerk.). Opladen: Westdeutscher Verlag, 261–282.
- Insole, Peter és Angela Piccini (2013): Your Place or Mine? Crowdsourced Planning, Moving Image Archives and Community Archaeology. *Archäologische Informationen* 36: 31–43. DOI: <https://doi.org/10.11588/ai.2013.0.15380>.
- Interactive Berlin: Clustering Neighbourhoods. (applikáció) Interneten: <http://www.100-percent.net/projects/berlin#about> (letöltve: 2018. augusztus 12.).
- Interactive Berlin: Where do you Live? (applikáció) Interneten: http://www.100-percent.net/projects/berlin_residence#about (letöltve: 2018. augusztus 10.).
- Jenkins, Henry (2006): *Convergence Culture. Where Old and New Media Collide*. New York – London: New York University Press.
- Krátke, Stefan (2001): Berlin: Towards a Global City? *Urban Studies* 38(10): 1777–1799. DOI: <https://doi.org/10.1080/00420980120084859>.
- Neirotti, Paolo, Alberto De Marco, Anna Corinna Cagliano, Giulio Mangano, Francesco Scorrano (2014): Current Trends in Smart City Initiatives: Some Stylized Facts. *Cities* 38: 25–36. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2013.12.010>.
- Nilsson, Elisabet M. Veronica Wiman (2015): *Urban Archiving for Smarter Cities. Archival Practices beyond Open data*. Conference proceedings, Culture and Computing. Kyoto University, Japan.

- OpenDataBerlin (2016). Interneten: <https://daten.berlin.de/> (letöltve: 2018. augusztus 13.).
- Roberts, Les és Sara Cohen (2015): Mapping Cultures. Spatial Anthropology and Popular Cultural Memory. In *Cultural Mapping as Cultural Inquiry*. Nancy Duxbury, W. F. Garrett-Petts és David MacLennan (szerk). New York – London: Routledge – Taylor & Francis, 170–193.
- Salamin, Géza (szerk.) (2015): *Cities in Action Reflecting Global Economic Challenges and Technological Trends with Special Reference to the Smart City Concept*. Budapest: Magyar Urbanisztikai Társaság.
- sub\urban. zeitschrift für kritische stadtforschung (2014): (Stadt und Migration – Neue Forschungsansätze zu citizenship, Macht und agency). Interneten: <http://www.zeitschrift-suburban.de/sys/index.php/suburban/> (letöltve: 2018. szeptember 8.).
- Székely Iván (szerk.) (2015): Reziliencia és társadalom (blokk). *Replika* 94: 7–127.
- Szijártó Zsolt (2011): Koncepció és kontextus. Az EKF-projekt és Pécs. In *Elemző értékelés a Pécs 2010 Európa Kulturális Fővárosa program tapasztalatairól*. Pécs, 155–166.
- Taylor, Ian, Karen Evans és Penny Frasen (1996): *Tale of Two Cities: Global Change, Local Feeling, and Everyday Life in the North Of England: A Study in Manchester and Sheffield*. London – New York: Routledge.
- Terkessidis, Mark (2015): *Kollaboration*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Vertovec, Steven (2007): Super-diversity and its Implications. *Ethnic and Racial Studies* 29(6): 1024–1054. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870701599465>.
- Vertovec, Steven (szerk.) (2010): *Anthropology of Migration and Multiculturalism. New Directions*. New York: Routledge.
- WC3 Magyar Iroda 2016 [2012]: Nyílt Adatok kézikönyv 1.0.1 kiadás. Open Knowledge Foundation. Interneten: http://www.w3c.hu/forditasok/Open-Data-Handbook/OpenDataHandbook_hu.pdf (letöltve: 2018. szeptember 5.).